Анатолій ШЕВЧЕНКО
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри теорії,
історії права і держави
та конституційного права
Університету державної
фіскальної служби України

Сергій КУДІН
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії права і держави
та конституційного права
Університету державної фіскальної служби України

РОЗВИТОК ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ЗАХИСТ ДЕРЖАВОЮ

Закріплення прав людини в основному законі, конституційних актах, кодифікованих законах, їх гарантування, реалізація і захист становлять механізм конституювання прав і водночас є невід'ємним елементом правової системи будь-якої демократичної і правової держави, у тому числі й Української. Створення дієвого механізму захисту прав людини є запорукою мінімізації загроз для національної безпеки України, що особливо актуально в умовах викликів сьогодення.

Трагічні події кінця 2013 – початку 2014 років в Україні, пов'язані з масовими і грубими порушеннями тодішньою владою прав людини, посяганням на життя і здоров'я, інші права українських громадян, зумовили Революцію Гідності; тимчасова окупація російськими військами Автономної Республіки Крим, неприхована агресія Російської Федерації проти України, проведення Антитерористичної операції й Операції об'єднаних сил, подолання корупції,

забезпечення нормального функціонування органів державної влади і управління, крайня необхідність налагодження соціально-економічної ситуації передбачає не відсторонення, а навпаки, звернення уваги держави до процесів збереження непохитності прав людини в Україні. Їх захист сприятиме не зневірі громадян у можливостях власної національної держави, а посиленню почуття необхідності її захисту, відтак – і зміцненню національної безпеки України.

Звернемося до історичного досвіду українського народу у сфері конституювання прав людини, який не тільки ілюструє розвиток прав людини в Україні, а й свідчить про необхідність їх захисту державою, адже сучасність тісно пов'язана з історією, а в контексті означеної тематики – з історичними процесами забезпечення у конституційно-правових актах України прав людини. Підтвердженням цього є, наприклад, Конституція П. Орлика 1710 р., яка приймалася в умовах збройної агресії Московської держави Петра I проти України. Автори цього документа розуміли, що збереження України як держави можливе не тільки через зміцнення збройних сил, укладення угод з іншими державами тощо, а й шляхом забезпечення прав українського народу, передусім тих верств, які потребували допомоги.

Саме тому в Конституції 1710 р. постійно наголошується на «правах та вольностях» народу («народ вільний малоросійський»), говориться, що «за давніми звичаями й за правом військовим вільними голосами одностайно обрали собі гетьманом Його Милість пана Пилипа Орлика» (преамбула), «завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні – владою гетьманською затверджуватись» (ч. 2, розділ X) (принцип виборності), «Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу» (розділ VII) (принцип судового розгляду справи) [1].

Значне місце в Конституції П. Орлика відведено захисту «прав і вольностей» людини незалежно від її соціального стану, проте йдеться і про особливу охорону прав соціально незахищених верств населення. Так, у розділі X зазначено, «щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства»; тому треба «щоб панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими й посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх приватних господарствах силами козаків і посполитих, особливо тих, які ані до урядів їх, ані їм безпосередньо не належать: не примушувати до косіння сіна, збирання з полів урожаю та гатіння гребель, не віднімати й силою не змушувати продавати землю,

не відбирати за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно, не змушувати ремісників безоплатно виконувати свої домашні справи і козаків до розсилки приватної не залучати».

Спеціально наголошувалося на забороні збирачам податків і мит «займатись здирствами» щодо «людей бідних»; вимагати від «простих людей» утримувати проїжджих чиновників і надавати їм транспорт; стягувати із вдів-козачок і козацьких дітей-сиріт, а також жінок, чоловіки яких перебували в походах, податки й залучати їх до громадських робіт (розділи XI, XIV, XVI) [1].

Розглянемо й інший документ – Конституцію УНР від 29 квітня 1918 р., яка також приймалась у драматичних умовах: соціально-економічні негаразди, збройна агресія більшовицької Росії проти УНР, зневіра значної частини українського населення у спроможності влади тощо. Однак автори Конституції 1918 р. у статтях 7–21 розділу II «Права громадян України» закріпили базові права людини, їх непорушність (переважно громадянські, політичні, соціально-економічні права) [2].

Іншим конституційно-правовим актом, яким закріплювалися права людини, були Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р., прийняті в умовах зміни влади в Україні, продовження війни з Росією, економічної розрухи. Закони у розділі III «Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян» містили низку прав, зокрема: право на недоторканність житла, право на власність, право на презумпцію невинуватості, право на працю, право на вільний вибір місця проживання, деякі політичні права тощо (статті 14–22) [3].

Не можемо не звернути увагу й на інший документ конституційно-правового характеру (хоч і розроблений у декларативній формі) – Декларацію Української Директорії від 26 грудня 1918 р. Прийнятий в умовах чергової зміни влади в Україні, цей акт відображав «соціалістичні» пріоритети очільників Директорії, тому в ньому були закріплені тільки права «трудового народу». Зокрема, Директорія проголошувала 8-годинний робочий день, право на колективні договори, страйки, утворення фабричних комітетів, право на користування землею безземельними і малоземельними селянами тощо. Особливо підкреслювалася теза, що «Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим – робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю» [4].

Бурхливі події початку XX ст., зокрема 1917–1918 років, пов'язані з перманентною зміною влади в Україні, перебуванням на території України військ іноземних держав, соціальним і економічним занепадом, об'єктивно не могли

сприяти практичному втіленню у життя формально закріплених у названих вище документах прав людини. Тому вони залишились «історично-декларативними». До того ж тоді ще не існувало чітко розробленого поняття «механізм захисту державою» прав людини. Саме тому ми не можемо прослідкувати у зазначених конституційно-правових актах відображення такого механізму. Його відсутність, очевидно, стала однією з причин знецінення поняття «національна безпека», а у кінцевому результаті – падіння національних українських держав.

У радянський період права людини закріплювались у низці загальносоюзних і республіканських (українських) конституцій. Проте авторитарність і тоталітарність державного режиму не могли забезпечити реалізацію громадянами цих прав. Як приклад, можна навести «сталінську» Конституцію 1936 р., яка на той час вважалась однією із найбільш демократичних за рівнем проголошених прав людини, але в житті ці права грубо порушувалися комуністичною владою.

Можна згадати і Конституцію УРСР від 20 квітня 1978 р., в якій «права людини» не були відображені, а замінені на «основні права, свободи і обов'язки громадян». До того ж такі права були винесені до розділу 6, після розділів про політичну, економічну системи, соціальний розвиток, культуру, зовнішньополітичну діяльність тощо [5], що свідчить про нехтування радянською владою інтересами людини і громадянина.

Звернемося до реалій сьогодення. Становлення і розвиток правової системи України, українського національного законодавства, передусім конституційного, поступовий відхід від радянської правової спадщини викликали необхідність закріплення прав людини в Україні на конституційно-правовому рівні.

Саме тому в ст. 3 розділу I Конституції України 1996 р. було зафіксовано, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [6]. Відповідно, у розділі II Основного Закону України було закріплено широкий спектр природних, політичних, соціальних, економічних, культурних, сімейних, екологічних, інформаційних та інших прав і свобод людини і громадянина в Україні. Абзаци 2 і 3 ст. 22 Конституції України передбачають, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Це означає, що у будь-якій ситуації внутрішнього чи зовнішнього характеру права людини і громадянина є непорушними і пріоритетними в умовах забезпечення національної безпеки України.

Проте стрімкі процеси євроінтеграції країн Східної Європи на початку XXI ст., поширення на них стандартів Європейського Союзу у сфері закріплення, гарантування, реалізації прав і свобод людини [7–11], започаткування за ініціативи Президента України В. Ющенка (2005–2009 роки) вступу України до Європейського Союзу зумовили переосмислення ролі прав і свобод людини в житті громадянина України. Курс на євроінтеграцію, зближення України і Європи продовжився і в наступні роки. Так, у 2009–2013 роках було проведено 21 раунд переговорів між представниками України та Європейського Союзу в рамках документа «Порядок денний асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію», у 2013 р. було підтверджено виконання Україною Дорожніх карт Східного партнерства за 2012 р. Нарешті, 27 червня 2014 р. Президент України П. Порошенко підписав Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (економічну частину; політична частина була підписана 21 березня 2014 р.). Президентські і парламентські вибори в Україні у 2019 р., перемога демократичних сил підтвердили прагнення України вступити до Європейського Союзу, відповідно – адаптувати до національного законодавства європейські стандарти у сфері захисту прав людини. Прикладом тому є заява Президента України В. Зеленського від 18 червня 2019 р., що «Україна вже є частиною європейської сім'ї. Україна прагне європейської інтеграції як до основного прагнення нашого народу. Але ми розуміємо, що нам потрібно надати переконливі результати, щоб мати можливість приєднатися до спільного економічного, правового, митного та цифрового простору ЄС» [12].

Авторське бачення необхідності дотримання прав людини як складової і невід'ємної частини державної політики, їх захист як одна із важливих функцій держави у сфері національної безпеки підтверджується текстом Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». Так, в абзаці 4 розділу 1 «Загальні положення» йдеться про те, що «політика національної безпеки України ґрунтується на повазі до норм і принципів міжнародного права. Україна захищатиме свої фундаментальні цінності, визначені Конституцією та законами України, – незалежність, територіальну цілісність і суверенітет, гідність, демократію, людину, її права і свободи, верховенство права, забезпечення добробуту, мир та безпеку», а ч. 2 абзацу 1 розділу 2 «Цілі Стратегії національної безпеки України» передбачає, зокрема, утвердження прав і свобод людини і громадянина [13].

Тим більше, що на це орієнтує Українську державу Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, у преамбулі, у п. «е» ст. 1, ст. 2 розділу I, ст. 14 розділу III та інших статтях якої йдеться про те, що співробітництво має здійснюватися на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод [14].

Висновки

Забезпечення прав людини в Україні в умовах сьогодення не можливе без врахування історичного досвіду у вигляді конституційно-правової практики їх утвердження. Авторами підкреслено, що у Конституції П. Орлика 1710 р., Конституції УНР від 29 квітня 1918 р., Законах про тимчасовий державний устрій України, Декларації Директорії УНР, нормативно-правових актах сучасної України державна незалежність України, її територіальна цілісність, непорушність кордонів становили напрями державної політики у тісному і закономірному взаємозв'язку із проголошенням непорушності основних прав і свобод людини, але без забезпечення їх гарантій з боку держави.

Рекомендації

1. Пропонується внести зміни до розділу 3 «Актуальні загрози національній безпеці України» та розділу 4 «Основні напрями державної політики національної безпеки України» Стратегії національної безпеки України від 6 травня 2015 р., в яких обов'язково передбачити, що дотримання норм розділу II Конституції України є пріоритетом Стратегії. Необхідно зазначити, що «актуальні загрози» національній безпеці України викликані порушенням прав людини, а основними напрямами державної політики має бути забезпечення непорушності прав людини і громадянина, передусім з боку органів державної влади і управління.
2. Верховна Рада України має прийняти Закон України «Про захист прав людини і громадянина в Україні», в якому необхідно визначити: поняття механізму захисту прав людини і громадянина; конституційно-правові гарантії захисту прав людини і громадянина в Україні; галузево-правові гарантії захисту прав людини і громадянина в Україні; міжнародно-правові гарантії захисту прав людини і громадянина; відповідальність держави за порушення прав людини і громадянина в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція П. Орлика від 5 квітня 1710 р. (Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін). URL: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710. html.

2. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квітня 1918 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300–18.

3. Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300–18.

4. Декларація Української Директорії, що зробила Директорія від 26 грудня 1918 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300–18.

5. Конституція Української РСР від 20 квітня 1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09.

6. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show.

7. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062.

8. Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників від 9 грудня 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_044.

9. Єдиний європейський акт від 17 лютого 1986 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_028.

10. Договор о Европейском Союзе от 7 февраля 1992 г. (с изменениями и дополнениями от 13 декабря 2007 г.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029.

11. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524.

12. Зеленський про можливий вступ до ЄС: Україна вже є частиною європейської сім'ї. URL: https://www.unian.ua/politics/10588422-zelenskiy-pro-mozhliviy-vstup-do-yes-ukrajina-vzhe-ye-chastinoyu-yevropeyskoji-sim-ji. html.

13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України № 287/2015 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015.

14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми держава-

ми-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

Шевченко А., Кудін С. Розвиток прав людини в Україні та їх захист державою. *У статті розглядаються проблеми розвитку прав людини в Україні та їх захисту державою в історично-правовому контексті. Наголошується на необхідності врахування при вдосконаленні чинного законодавства України національного історично-правового досвіду. Пропонується низка рекомендацій до завершення формування чинного законодавства України у частині забезпечення прав людини в Україні.*

Ключові слова: *розвиток прав людини, захист прав людини, історично-правовий досвід, механізм гарантій прав людини.*

Шевченко А., Кудин С. Развитие прав человека в Украине и их защита государством. *В статье рассматриваются проблемы развития прав человека в Украине и их защиты государством в историческо-правовом контексте. Подчеркивается необходимость учета при совершенствовании существующего законодательства Украины национального историческо-правового опыта. Предлагается ряд рекомендаций по завершению формирования существующего законодательства Украины в части обеспечения прав человека в Украине.*

Ключевые слова: *развитие прав человека, защита прав человека, историко-правовой опыт, механизм гарантий прав человека.*

Shevchenko A., Kudin S. Development of human rights in Ukraine and their protection by the state. *This article deals with the problems of human rights development in Ukraine and their protection by the state in historical and legal context. It emphasizes the need to take into account the national historical and legal experience in updating the existing legislation of Ukraine. It proposes a number of recommendations to complete the formation of the existing legislation of Ukraine with respect to promotion of human rights.*

Key words*: promotion of human rights, protection of human rights, historical and legal experience, mechanisms for guarantying the human rights.*

Конституційний Суд України
Національна академія правових наук України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
за підтримки
Координатора проектів ОБСЄ в Україні

ОБСЄ Організація з безпеки та співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції
на тему:

«Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції»

27 червня 2019 року

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
зала засідань Вченої ради
м. Київ
вул. Володимирська, 60

СМОРОДИНСЬКИЙ В. **Конституційна юстиція у системі координат верховенства права** **303**

ТЕНАСЄ А. **Міжнародні стандарти незмінюваності суддів** **313**

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Д. **Функціональна взаємодія Конституційного Суду України та судів системи судоустрою в контексті захисту прав людини** **317**

ТУРЧЕНКО О. **Нова парадигма безпеки** **325**

ЧЕРНЕЖЕНКО О. **Зміна конституції: сучасна пряма демократія Швейцарії на практиці** **333**

ЧЕХОВСЬКА М. **Конституційно-правові засади реалізації рівних прав жінок та чоловіків у забезпеченні національної безпеки** **339**

ШЕВЧЕНКО А., КУДІН С. **Розвиток прав людини в Україні та їх захист державою** **346**

ШЕМШУЧЕНКО Ю. **Соціальна держава і соціальна стратегія в Україні на сучасному етапі** **354**

ШМОТКІН А., БАРЧУК В. **Значення діяльності органу конституційної юрисдикції для забезпечення прав людини Службою безпеки України** **362**

ЩЕРБАНЮК О. **Права людини і національна безпека: проблеми забезпечення Конституційним Судом України** **368**